

FENYŐ D. GYÖRGY

Az irodalomtanítás ellentmondásai* I. rész

A tantárgy neve: magyar irodalom. Vagyis: micsoda? Tantárgy? Tudományág? Művészet? Múlt? Jelen? Osztályozható? Tanítható? Tanulható? Tudásanyag? Beállítódás? Érzékenység? Műveltség? Lehet, hogy mindaz, ami az irodalom tanításában zavart okoz, magának a tárgynak belső, immanens sajátja?

Első dilemma: A mű egyedisége és/vagy történetisége

Folyamatokat tanítsunk vagy egyes műveket? Azaz történeti stúdiumnak tekintjük-e az irodalmat, amelyben jelenség-sorokat állítunk föl, vagy esztétikainak, amely szükségszerűen az egyes "esztétikum-hordozó tárgyakra" koncentrálnak, tehát magukra az egyes műalkotásokra? Első pillantásra a második lehetőség tűnik fel rokonszenvesnek – kezdjük tehát az első mellett szóló érvekkel.

Minden egyes irodalmi mű több, önmagában is vizsgálható és belső logikájú fejlődési sor valamelyik pontján található. Még pontosabban, több fejlődésvonal metszéspontjában áll, mindegyik fejlődésvonal elemeiből építkezik, de túl is nő rajtuk és miközben ezek determinálják, ugyanakkor új, önálló minőséget alkot. Leegyszerűsítve három fő csoportba gyűjthetők ezek a meghatározottságok: egy társadalom-, politika-, gondolkodás- és kultúrtörténeti, egy irodalomtörténeti és egy élettörténeti vonulatba helyezhetjük az egyedi műalkotásokat.

Az első történet maga is összetett: tartalmazza azt a pillanatot, amelyben a mű megszületik, tehát a történelmi folyamatról van szó. Ez a "történelmi determinált-ság" nem pusztán a politikátörténetet jelenti (bár azt is), hanem mindazt a bonyolult és rejtett, de kimutatható összefüggést, ami a társadalomtörténet és az irodalmi mű között van. Nem kevésbé lényeges – de gyakran elhanyagolt – az a hatás, amit a gondolkodás története a művészet világra gyakorol; elsősorban a filozófia, a vallás és az erkölcs történetére kell itt utalni, ám ezek mellett a gondolkodás más formáinak, a tudományok, a jog stb., és a hétköznapi gondolkodás története ugyanilyen je-

* Jelen tanulmány az Eötvös Alapítvány és az OKKFT – TS/4 szíves támogatásával készült.

lentős lehet. Emellett a többi művészeti ágnak az irodalomra gyakorolt formanyelvi, tematikus, motívikus hatása emelhető ki. És lehet, hogy legelőre kívánczozna az emberi személyiség története, amely az individuum kialakulásának, az érzelmek, viszonyok és kapcsolatok változásainak rendkívül bonyolult, önálló történelme, s kiváltképp az irodalomból ismerhető meg. Az egyes művek ezen fejlődésvonalak mindegyikébe beilleszkednek, csak az egyikben az egyik, a másikban a másik válik lényegesebbé, esetleg mű-konstituáló tényezővé.

A másik vonulatot az irodalom fejlődésvonalataként foglalhatjuk össze. Ez elsősorban a kifejezőeszközök, az irodalmi nyelv, a konvenciórendszer története, az az irodalmi-nyelvi közeg, melyben a mű létrejön, tehát az irodalmi hagyomány története. Magában foglalja a teljes irodalmi kódrendszer, a formák, a műfajok, a stílusok, az arhetípusok és toposzok történetét, az egyes művekben használt emblémákat, emblémarendszereket. E fejlődésvonalban jelölhető ki egy-egy alkotás stílustörténeti helye, az irodalmi hagyományhoz való viszonya. A köznapi műolvasásban ennek a dimenzióknak a jelentősége háttérbe szorul az előzőéhez képest, bár öntudatlanul ott munkál minden befogadó tudatában. Gondoljunk csak a nagy kód-történeti változásokra, amelyek forradalmian megújítják a líra (epika, dráma) nyelvét, vagy azokra a vitákra, amikor a befogadók az irodalmi kód újszerűsége miatt utasítottak el egy művet. Esetleg éppen az ellenkezőjére: amikor a kódrendszer "bejáratottsága", információ nélkülisége jelzi egy mű gondolati közhelyességét. Az irodalomtudomány leggyakrabban ezt a fejlődési sort állítja vizsgálat középpontjába.

Ide tartozik az irodalom szociológiai oldala: az irodalom intézményeinek története és az irodalom fogyasztóinak, közvetítőinek, alkotóinak szociológiai státusa és viszonya. Hogy például az irodalomból megélni kívánó író, a szabadidejével rendelkező olvasótömeg vagy a könyvnyomtatás megjelenése milyen forradalmi változásokat hozott, és magukat a műveket is milyen mélyen áthatotta, az az irodalomszociológiából közismert, de hozhatnánk a betiltások vagy a publikációs szabadság, a megrendelők, fogyasztók elvárásainak problémáját is.

A mű létrejöttének harmadik aspektusa a személyes, az, hogy szerzőjének életében is egy önálló történet, önálló elem. Az alkotás forrásvidéke alkotójának személyisége is: élményei, vágyai, problémái, magán- és közélet, korábbi alkotásai. Az nyilván evidens, hogy miképpen az első két vonulat is szervesen összefügg egymással, ez utóbbi sem független az előző kettőtől, sőt része azoknak, ugyanakkor öntörvényű fejlődésvonal is.

Bizonyos értelemben az irodalomtudomány tárgyát képezi mindhárom történet, illetve az egyes műveknek az összes vonulathoz való viszonya. A mű történeti meghatározottságát, az irodalom és intézményei kapcsolatát elsősorban az irodalomszociológia próbálja feltérképezni, de a hatástörténeti vizsgálatok, a műértelmezések nagy része is ide tartozik, vagy legalábbis érrefelé tart. Az irodalmi hagyományhoz való viszony specifikusan irodalomtudományi szempont, s talán az utóbbi időben az irodalomtudomány érdeklődésének középpontjába is került. Az irodalmi jelrendszer vizsgálata különféle részstudományok és irányzatok (stílustörténet, retorika, hermeneutika, irodalmi tipológia, irodalomtörténeti hatásvizsgálat stb.) tárgya. Végül az alkotó történelmének és az ebből létrejövő műnek viszonya áll az alkotás-lélektan középpontjában, és a hétköznapi műolvasás során is gyakran erre figyelünk. Mindhárom vonulat egyúttal a művek egy-egy magyarázó elve is: lehet egy al-

ARATÓ LÁSZLÓ

kotást mint sajátos társadalmi (gondolati stb.) képződményt, mint sajátos irodalmi-nyelvi, és mint sajátos személyes képződményt tekinteni; olvashatjuk visszatükrözésként, hagyományfolytató játékként és vallomásként egyszerre.

E három (illetve az ezekben összegzett végtelenül sok) fejlődésvonal metszéspontjában, találkozási pontján jön létre a műalkotás. Ez jelenti tehát a "keletkezés" dimenzióját, az alkotás folyamatát, amely felől így szükségképpen történeti képződménynek tekintjük a művet. Ám egyúttal egyediségnek is, amely túl azon, hogy objektívalja keletkezése okait és előzményeit, azoknál több és minőségileg más: esztétikai tárgy. Ez az új dimezió tehát: a nyelvi közegben megjelenő egyszeri alkotás. Ennek feltárására szintén irodalomtudományi diszciplínának és iskolák vállalkoznak: a műelemzés, a műértelmezés, illetve a strukturalizmus óta sok-sok irányzat.

Nagyon jellemző, hogy a magyar irodalomtanítás vitái – elsősorban az 1980-as évek elején bevezetett irodalom tankönyvek körül kirobbant harcok – ezen a problémakörön belül maradtak. Történetiség vagy struktúra? – így vetődött fel a kérdés. Elvileg talán egyetértés van, hogy csak egy történetileg létrejött mű-struktúra vizsgálható, illetve a struktúrában egy történetileg létrejövő jelentés fejeződik ki, illetve egyedi mű-struktúrákból áll össze a történetiség, e kettő szembeállításra tehát nem vezet messze. Ám a viták azt jelzik: mégiscsak valós problémáról van szó, mert hiába tudjuk, hogy e kettő szervesen összefonódik, a napi gyakorlatban – legyen az a tanítás vagy tankönyvírás – mégis szembekerülhetnek egymással.

Elérkeztünk tehát oda, ahol az előző modell hűsbavágó tanítási dilemmává válik. Aszerint szelektáljuk-e, hogy mi a művek történeti-illuszratív értéke (nem pejoratív értelemben használva e kifejezéseket, hanem a fent vázolt folyamatokat tekintve történeteknek, tehát azokat illusztrálóknak a műveket), vagy aszerint, hogy mi, utólagos nézőponttal, mit tekintünk "értéknek"?

Ez felveti a történeti érték és az esztétikai érték szétválasztásának szükségességét. Vállalható-e ezek elválasztása egymástól, valószínűleg ugyanis, hogy hiteles irodalomtörténet nem írható csak esztétikailag releváns művek alapján. Ha csak az esztétikai szempontot érvényesítjük, az eleve kizárja – ezért – a folyamatok pontos leírását, és visszavezet oda, hogy a "levegőben lógó" művek – történetileg véletlen – halmazához jussunk. Ám egy megfrandó irodalomtörténet tudományos pontossága mellett találhatunk-e más érveket arra, hogy gyengébb alkotásokat tanítsunk? Az iskolában pedig így vetődik fel a kérdés: mi a fontos és mi az érdekes a diákoknak: ami egyedi, vagy ami közös?

Folyamatokat tanítsunk tehát, vagy egyes műveket? Az egyes művekből az-e a fontos, ami a folyamatot illusztrálja, vagy az, ami egyedi bennük? Hány művel lehet egy irodalomtörténeti folyamatot bemutatni? Érdekes-e egy irodalomtörténeti folyamat a szűk szakmán kívül? Vagy megfordítva: megérthetők-e a művek, ha nem történetiségükbe ágyazzuk őket? Kiszakíthatók-e a folyamatokból az irodalmi alkotások, és ha igen, azáltal nem szegényednek-e el? S ha minden eddigi kérdésre úgy válaszoltunk, hogy abból e két pólus – műgyed és történeti folyamat – elválaszthatatlansága derült ki, akkor mered eléink csak az igazi kérdés: megvalósítható-e ezek egységben tanítása, egységes látása és láttatása? Ha igen, akkor hogyan, ha nem, akkor mit hagyjunk ki mégis, mit egyszerűsítsünk le?

Ha a társadalomtörténet felől tekintünk a művekre, nem tesszük-e szolgálóleánnyá (a filozófia, a történelem, a szociológia stb. szolgálóleányává) az irodalmat;

ha az életrajz felől, nem veszünk-e bele egy unalmas biográfiai pozitívizmusba, ha a specifikusan irodalomtörténeti kérdések felől, akkor nem a szűk szakmai kérdések töltik-e csak be látóterünket? Ha viszont mindezekről megfosztjuk az irodalomtanítást, nem válik-e öncélú struktúravizsgálattá az egész? S ha ettől is megfosztjuk magunkat, akkor marad-e valami, ami tanítható az irodalomban, vagy a pusztá olvasásra kell szorítkoznunk?

A tanítás és a tankönyvek úgy válaszolják meg iménti kérdéseinket, hogy mindegyik fejlődési sorról beszélnek, mindegyik szemléletet érvényesíteni próbálják, minden elvárásnak meg akarnak felelni. Különbféle arányokkal és hangsúlyokkal, különböző tartalmakkal, de nagyjából egy séma szerint épülnek fel a tankönyvek:

- a./ társadalomtörténeti megközelítés (korrajz, periodizáció)
- b./ irodalomtörténeti megközelítés (stílusok, műfajok, irodalmi intézmények)
- c./ életrajzi megközelítés (szerzői portré, a mű keletkezésének életrajzi háttere)
- d./ irodalomtörténeti megközelítés és életrajzi megközelítés együtt (a szerző életműve, műcsoportok)
- e./ műimmanens megközelítés (műelemzés).

A tankönyvek tehát állandóan váltják a szempontjaikat, de egy viszonylag könnyen leírható séma szerint. Szempontváltásuk szükségszerű, ugyanakkor nem teszik világossá, hogy mikor milyen szempontú megközelítést olvashatunk. Eklekticizmusuk is érhető, hiszen nemcsak az irodalmi művek és folyamatok belső természetét követik (ami önmagában is belső eklekticizmust eredményezne), hanem a szaktudományos feldolgozottságot (tehát a feldolgozottság mértékét, szempontjait és szemléletét) is. Ugyanakkor nem vállalják nyíltan a többszempontúságot, ami így csak rejtetten – egységes szemléletmódnak vagy értékrendnek álcázva – érvényesül. A megoldás minimális előfeltételének az látszik, ha e többszempontúságot az irodalomtanítás (tananyag, tankönyv és tanítási gyakorlat) kimondja, nézőpontváltásait vállalja.